

«ҚАТАҒОН ҚУРБОНЛАРИ ХОТИРАСИ» МУЗЕЙИ

**МАҲМУДХУҶА
БЕҲБУДИЙ**

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

*II
жилд*

Тошкент
«Akademnashr»
2018

ҳамда танқид қилина бера, муҳаррир, мушаххис ва ё томошабинларимиз бўлсун, театру одаби замони ва жамиятлар назокатидин, албатта, хабардор бўлурмиз. Театрудан ҳосил бўлган ақчани юзда йигирма беши мажруҳ аскарлар ва бақияси Самарқанддаги эҳтиёжлик усули жадида мактабларига берилур.

«Тўй» охирида яна барча ҳозирун оёқда туруб саҳнадан подшоҳ ва ватан ҳифзини Оллоҳдан тиланди. «Омин» деб халқ тарқади.

Театрдан маблағ 245 сўм ҳосил бўлуб, анинг тўртдан бири мажруҳ аскарлар фойдасига ва бақияси баъзи усули жадида мактабларига берилубдур.

«Ойина». 1914 йил 30 декабрь. №6

ТИЛ МАСАЛАСИ

Туркчанинг шубба ва шох(а)лари бўлган ўзбек-чиғатой, татар, озарбайжон, қозоқ ва туркман лаҳжалариндаги янги матбуотнинг энг аҳамиятлик масалаларидан бири, албатта, шева, лаҳжа, имло масалаларидур. Юқоридаги лаҳжаларга сўйлайтургон турк болалари бир-икки минг санадан бери Эрон халқининг аларга ва ё аларни(нг) эронийларга истило этганлари сабабидан форс маданияти ва адабиёти ва луғатлари нуфузига маҳкум бўлуб, форс тилидан бир хейли луғат ва жумлаларни хоҳу нохоҳ абадий ва доимий суратда олганларки, у жумла ва луғатлардан бир қисмини туркий лаҳжалардан чиқариб ташламоқ гўё мумкин эмасдур. Ва бир қисмини муродифи туркчадан топилмаслик даражада ғойиб бўлгандур. Балки... биз туркчага бутун истеъмол қилинатургон баъзи форсий сўзларимизни муқобил ва муродифи халқ тилидан ва адабиётидан йўқолгандур. Масалан, шанба, якшанба, душанба, сешанба, чаҳоршанба, панжшанба, одина кунларининг оти каби... Ҳол шундай экан, яна юқоридаги туркий лаҳжаларнинг халқи ўн икки асрдан бери дин манбаимиз ва Қуръони карим тили бўлган арабийнинг нуфузига учраб, табаррукан ва мажбуран кўп луғат ва жумлаларни андан олдилар. Ва баъзи ифротпарастлар тарафидан янгидан бу кунгача яна олинмоқдадур.

Туркларнинг баъзи тоифаси форсий ва арабийни у қадар кўп олдиларки, тиллари туркий, форсий ва арабийдан қўшуллуб, «усмонли тили» аталди. Ушбу уч тилни адабиёт ва қоидаларидан бохабар бўлмагунча усмонли шевасинда ёзмоқ мумкин эмасдур. Усмонли шевасига ёзатургонлар-да охирги саналарда ўз саҳвларини билиб, форсий ва арабийсини озроқ айтиб ёзмоқдадурлар. Азбаски, усмонли шевасинда ёзилган асарларнинг аксарини усмонли туркларнинг камсаводи англамайдур. Турк қавмининг Кафказ, Эрон, Қримдаги қисмларининг тилига арабий ва форсий жумлалар усмонличадан кўра хейли оз бўллуб, аммо туркий тилларнинг бошқа шеваларидан кўра усмонличага энг яқиндур. Чунончи, бу кунги Кафказ ва Қрим матбуотининг ўқуб англайдургон киши усмонличани, албатта, ўқуб фаҳмлайдур. Чунки орасиндаги фарқ жуда оздур. Хусусан, охирги саналарда арабий ва форсийларини озайтуруб ёзилган усмонлича ва ёинки туркча Қрим ва Кафказ шевасиндан оз фарқликдур.

Татарча ёинки нўғайча аталатурган шевага келсак, Қрим ва Кафказ шевасидан кўра оз арабий ва форсийлик бўллуб, бовужуд шул бу кунги татар матбуотининг ҳеч бир стунни, балки ҳеч бир сатри хатти форсча ва ё арабчадан қутуллолмайдур. Ҳатто сирф татарча ёзмоқ тарафдори бўлган матбуот ва муҳаррирлари-да арабий ва форсийсиз бир нимарса ёзолмайдурлар.

Азбаски араб ва форс маданияти, илм ва ҳунари турклардан зиёда ва голиб ва қадим ва ҳам туркларга голибан, маънан аскариян моддатан ҳукмфармо эди. Қозоқ шевасинда келганда, энг содда туркий ва саҳройи, яъни ибтидоий тилни кўрармиз. Аммо на фойда? У тил ила илмий ва ижтимоий ва фанний китоблар ёзиб етқуриб бўлмайдур. Масалан, қозоқга бир рушдий мактаб таъсис эдилса, жўғрофия, ҳикмат, тарих, ҳандаса ва ҳайъатга ўхшаш китобларни тасниф этилмоғи қозоқий ва ёинки ҳар бир саҳройи тили ва, ҳатто, татар шевасини луғат ва масолиҳ етқуролмаслиги маълумдур. Фанний китоблар нари турсин бир саёҳатнома ёзмоқга ва замоний муҳим баъзи рисоаларни таржимасига сўз етқуролмайдур.

Келайлук Туркистон ва ёинки Осиёи Вусто халқларининг тил ва шевалариға: Туркистоннинг ўзиға тейишли шеваси турк ти-

лининг чигатой лаҳжаси бўлб, Навоий китоби бу лаҳжанинг гўё муҳим китобидур. Аммо кўбдан бери Туркистонда маданият ва салтанат ва адабиёт таданний этгани учун халқ бу лаҳжани бузганлар. Бузмоқ нари турсун, Туркистоннинг ҳар бир шаҳрининг ва, ҳатто, баъзи бир қасаба ва кўйларининг шеваси бошқадур. Масалан: анда, мунда, шундани – ул ерда, бул ерда, шул ерда; ўтда, бўтда, шўтда; этта, бетта, шетта; ўрда, бўрда, шўрда; ўра, бўра, шўра кайфиятинда сўйлайдургон шаҳарлар бўлб, мундай бузуқ сўзларни навъи ва адади жуда кўчдур. Туркистон туркчасига форсий ва арабийни қўшулгани ҳам барча ерда бир ҳолда бўлмай, балки мавқеъи жуғрофиясига қараб ҳар навдур. Чунончи, Бухоро аморати ва Самарқанд вилоятининг туркча тилига форсий ва арабий кўб қўшулгандур. Бу хонлик ва бу вилоятда баъзи шаҳар ва катта қасабаларнинг она тили форсий бўлб, туркчани сўнградан ўрганадурлар. Бухоро, Самарқанд, Хўқанд, Ўратепа, Конибодом шаҳар ва қасабаларининг тили форсий бўлб, ҳеч туркча билмайдурганлар-да бордур. Туркистоннинг жануби-шарқидаги тоғ ва кўй халқларининг ҳаммаси форсийча сўзлайдурлар.

Фарғонанинг Хўқанд ва бошқа шаҳарларида ҳам форсий ривожда бўлб, уламо ва машойихни форсийга майли кўбдур. Табиийдурки, форсий кўб ёйилган ерларда арабийни ҳукми зиёдадур. Форсчани ҳукми Тошканд шаҳри ва Сирдарё музофотиға озайиб, форсий билатурган киши, эҳтимол мингда бир топилмаса. Фарғона вилоятининг Хўқанд ва бошқа шаҳарларида бу кун форс тилинда ерли шоирлар-да мавжуддур.

Хўқанд хони Умархон жанобларининг «Девони Умархон»иға форсий абётлар иншод қилингоғиға қараганда, қадимдан бери Фарғонада форсий тилни жорийлиги маълум бўлур. Туркистон шарқида форсийнинг ҳукми озайиб, бовужуд шул уламо орасинда оз бўлса-да сўйланур. Туркистон жануби ва Туркистони афғония бўлса туркий ва форсий тили баробардур. Туркистоннинг Мовароибаҳри Ҳазар қисмиға аксарият ила туркман шеваси ҳукмфармо бўлса ҳам Эрон ва Афғонистон ва Бухоронинг ҳам-соялиги сабабидан яна форсийнинг нуфузидан қутулиб бўлмайдур. Хиваға келганча, мунинг тили яна усмонличаға яқин бўлб, фақат арабий ва форсий қўшумчалари оздур. Хулоса шулки,

нафси Туркистон, Бухоро, Хива, Туркистони афғоний ва Қошғар ўлкалариндаги туркча шеvasи дохилан ўн қадар бузуқ ва тузук лаҳжага айрилиб, аммо бу лаҳжа ила сўйлайдургонларнинг ҳар бири бошқасининг сўзиға тушунадурлар. Китобатға келсак, бу кунгача Туркистон, Бухоро ва Хивада ҳар ким ўз лаҳжасиға мувофиқ ёзса ҳам бир-бириға қарибдур. Чунки котибларни муаллимлари мавжуд туркча ва форсча назм ва наср китоблар бўлуб, Баҳри Ҳазардан то Қошғар ва Туркистони афғонийгача қадим мактабларда Навоий, Фузулий, «Сабот ул-ожизийн», «Ҳикмат», Ҳувайдо ва бошқалари, форсийдан «Чаҳор китоб», Хўжа Ҳофиз, Бедил, Саъдий ва бошқалари ўқулурки, бу китоблар аҳли саводнинг тил бирлигиға сабаб бўлур. Аммо авомларни сўзи таҳти таҳрирға кирмайдур.

Аввалги мақолада туркча тилнинг аҳамиятлик шўъбаларини қисқалик билан ёзиб эдим. Энди тилни бутун содалаштируб индурмоқ ва ёинки адабийлаштируб тараққий қилдурмоқдан бета-рафона ёзарман.

Матбуот майдониға биздан муқаддам отилган ва дасталар ила жариди ва мажаллаларға соҳиб бўлган Ичкари Русия ва Кафказ мусулмонларини матбуот тили ва ҳам кўча тилиға диққатлик кишиға маълумдурки, матбуотлари кўча тилидан неча даража олийдур. Ва кундан-кун яна олийлашмоқдадур. Ўрам тили тарафдори бўлган баъзи татар матбуоти йилдан-йилға адабийға айланмоқдадур. Масалан, «Вақт», «Шўро», «Юлдуз» жаридаларининг аввалгилари ила ҳозиргисини тафтиш қилинса, ҳозиргиларини(нг) адабийлиги зоҳир бўлур. Кафказ матбуоти аввалдан адабий бўлуб, ўн саналардан бери матбуот, қозоз устиндаги адабий тилни, халқни тил ва сўзиға таъсир этиб ўткардики, бул ўшал вилоятларда диққат этганларға маълум бўлур. Ҳеч бир фирқа ва ё лаҳжанинг авом тили матбуотиға кирмайдур. Кирса-да, мактаб рисоаларига ва фанний китобларға кирмайдур. Азбаски, фанний, адаб, таълим, тарбия ва диний китобларни сирф авом тилиға ёзмоқ мумкин эмасдур. Ҳатто бу замонда фан ва ҳунар тараққий этгани учун ва янги чиққан бегона луғатдаги исмлиқ нимарса-

ларға туркий исм тақадургон жамиятлар барпо этуб, туркий тилимизга хизмат этатурган кишиларни бизга йўқлиги учун бегона тилдаги исмлар ила кўп нимарсаларни ёзмоқға мажбур бўлармиз. Ҳатто мундан тараққий этган миллатлар-да қутулган йўқ. Масалан, арабий илм «Алжабр»ни бу кун тараққий этган миллатларда «Алжабр» ва аларда «ж» йўқлиги(дан) «Алгабр» дерлар.

Бу тил масаласи Русия мусулмонлари матбуотиға бир хейли баҳс бўлуб, феълан ва амалан авом тили ва ёинки содда тил тарафдорларини мағлубияти ила натижаланмоқдадур. Бизнинг Туркистон матбуоти-да, табиий, бу масалани бошидан ўткарур. Шунинг натижаси ва навбати бўлуб мўътабар «Садои Туркистон» рафиқимизда тил масаласи мақолалари ёзилмоқдадур. Баъзи афандилар меҳмонни «қўноқ» дейилсун, деб таклиф этарлар. Ҳолбуки, «қўноқ» деганда бир турк фаҳмлайдур. «Меҳмон» деганда турк фаҳмлагани устида, яна бир форсий мусулмон қариндошимиз-да англайдур. «Тилимиздан форсий ва арабийни қувайлуқ», бу кўб енгил орзу, аммо ижроси мумкин эмас орзулардандур. Масалан, муниг тарафдори бўлган мўътабар «Садои Туркистон»ни «Турк эли довуши» бўлуши лозим келур. Туркистонни «Турк эли» ёхуд «Турк ери» ёзмоқ керак бўлур.

Топшанд, Ҳўқанд ва бошқа минглар ила жуғрофиёвий исмларни рижоли тарихия ва ёинки тарихий воқеаларни маҳаллий ва машҳур одамлари ва ой ҳам йили, куни ва... ларигача тағйир бериб, туркий исмлар тақиб, аларға, янги луғатлар тайёрлаб, янгидан тадвин этмоқ лозим келур. Ва ўшал ҳолдагина турк тилини арабий ва форсий луғатлардан ажратиб бўлурки, мунга ҳамма ишни қўюб, ҳамма бирдан ҳаракат этса, эҳтимолки, бир неча юз саналарда хаёлан зўрға воқе бўлса. Ҳолбуки, бул ижроси мумкин эмас, қуруқ хаёли фосидгинадур.

Бир неча минг санадан бери форсий ва араб тили ва маданияти ва салтанати таъсири остида қолган туркийни яна бир неча минг санада буларни таъсиридан чиқармоқ нари турсун, балки маънан ва моддатан ва фаннан маҳкум миллатларни тили бўлган тилимизга яна тараққий этган миллатларни луғатлари ҳужум этар.

Туркистон халқининг мактаб ва мадрасасиндаги китобларға, жарида ва мажалласиндаги мақолаларға сарфи форсий ва ара-

бийни қўймас тарафдори кишиларни ўйловларига, тўғриси, шошармиз. Масалан, *мактаб, мадраса, жариди, мажалла, китоб* – ҳаммаси арабники. Исминизни ўндан тўққузи арабий. Энди, бу ниҳоясиз нимарсаларни ҳаммасига туркийдан исм ахтарибми дунёдан ўтармиз?

Муҳтарам А.Музаффар афанди 63-рақам «Садои Туркистон»да ҳандасадаги арабий истилоҳ ва исмларга туркий муқобиллар кўрсатурлар. Анга қараганда, ҳандаса ўзики «андоза» форсийнинг муарраби ва ёинки бузулғонидур. Анга ҳам туркча ва барча улум ва фунун ва Қуръонга ҳам туркча исм қўймоқ лозим келур. Ҳолбуки, баъзи бир нимарсани исми, луғатан мусаммасининг маъносиға далолат қилмай, аммо истилоҳан, таълиман ва тарихан ва ёинки замонан анга исм ва алам бўлуб қолгандур. Чуновчи, «воҳиди қиёсий» маънои фаннийсини «солиштириш ўлчови» адо этмайдур. Бўлса-бўлмаса, бу бир истилоҳ бўлуб, «солиштириш ўлчови», яъни «воҳид қиёси» дейилмагунча фаҳмланилмас. Авом учун бу сўзлар ёзилатурган бўлса, ул иккисинида фаҳхламайдур. Агарда мактаб талабалари учун бўлса, Туркистонда йўқ туркий ҳандаса китобимиздан муқаддам бир-да ла ятанаҳа янги истилоҳи туркия луғати чиқармоқ лозим келур.

Фикримча, бу ўйловлар фазладур. Тўғридан-тўғри демоқ керакки, бақадри имкон арабий оз ёзулсун. Арабий исмлиқ нимарсалар жамланганда, туркча жамлансун. Масалан, *улум, фунун, уламо, қуззот* ва ...демоқ еринда *фанлар, илмлар, олимлар, қозилар* ва ...лар ёзингиз ёинки мўътабар «Садои Туркистон»нинг 64-рақаминдаги «Тил масаласи»да «Курраи арзда яшамақда бўлган ҳар миллатни ўзига махсус бир лисони миллийси вордур» жумлаларни бироз туркча ёзмоқ кераклигига машварат бермоқ лозим. Аммо бутун фанний ва илмий ва диний истилоҳ ва иборотларга муқобил туркчадан исм тайин қилмоқ фикриға чўммоқ ўзни чарчатиб ва матбуотни зоеъ қилмоқдан бошқа нимарса эмасдур.

«Тил масаласи» муҳаррирларидан бири дер: «Тиллар замон ила ислоҳ бўлур, бирдан ислоҳ этилмаслар». Содда тил нима учун керак? Атрофиндаги қавму қариндоши илан сўйлашмоқ учун. Адабий ва илмий тил нимаға керак? Мавжуд илму фан ва тарихни билмоқ ва алардан фойдаланмоқ учун. Энди бизға лозимки, атроф, яъни теварагимизни адабийлаштурсак. Му-